

Горана Раичевић и Радмила Гикић Петровић

ЛИЧНИ САДРЖАЈ ПРЕТОЧЕН У ЛИТЕРАТУРУ

Књижевна историчарка Горана Раичевић (1964), Новосађанка, професор је на Одсеку за српску књижевност, на предмету Српска књижевност 20. века; бави се проучавањем српске књижевности 19. и 20. века и преводи с енглеског и француског језика. Објавила је књигу *Чишћање као креација* (1988), да би четири године касније публиковала нову, *Лаза Лазаревић – јунак наших дана* (2002). Изузетно драгоцену књигу су *Есеји Милоша Црњанског* (2010). Исте године штампала је *Кројилице судбине* (2010) и *Друји свећ* (2010). Од тада је прошло десетак година, да би се недавно огласила капиталним делом *Ајон и меланхолија, Живој и дело Милоша Црњанског*.

Радмила Гикић Петровић: „Само као авангардиста Црњански је могао да се бори за нову ауθενичну уметност која сублимира живој, за превазилажење старих, окошћалих поетика шито, позивајући се на лејо као врхунски кристеријум, прикривају јазнину која зјаи иза загадних форми, али да у исто време буде и двоструки чувар: културе и сећања на културу, једном речју, чувар традиције.“ Десет година писали сте ово кайијално дело. Да ли у довољној мери нејумо и пошјумо и културу сећања и нашу традицију?

Горана Раичевић: На ово питање могу се дати два одговора. С једне стране, да, имамо сјајне књижевне историчаре, предане свом послу, одличне познаваоце различитих епоха, који су у своја истраживања уложили онолико времена, снаге, труда, колико им дозвољавају објективне околности и доступност грађе. Историчар књижевности – као што и сами знате – то није професија која обезбеђује егзистенцију, то је једноставно позив за који се опредељујете, нешто што превазилази личне интересе, што се не ради због новца или славе. Ни једног ни другог у овом послу нема. С друге стране, историчари књижевности скрајнути су у научној и просветној политици, па се њихове књиге с полица обично ваде само неким пригодним поводом, када треба изговорити неколико фраза о некој годишњици. Изгледа да као народ имамо неку фалинку, не знамо да ценимо све оне појединце чије дело чини нашу културу. Као пример и аргумент увек наводим скуп у Руској академији наука посвећен Првом светском рату у историји и књижевности Западних и Јужних Словена, на којем сам, као српски историчар, говорила о Црњанском. Словенци, који су такође учествовали, нису имали писца који је о овом догађају оставио значајно, уметнички вредно сведочанство. Говорили су о дневнику анонимног војника. То је проблем, ми немамо свест о ономе што имамо. Мислимо да је све у нашој прошлости, што је добро и вредно, у ствари саморазумљиво и природно. Оставили смо простор приватницима да се брину о легатима и оставштини наших великана! Појединци не могу да надокнаде недостатак планског деловања државе. А они, понављам, иако одлично раде свој посао,

не само да нису награђени него се њихове књиге прећуткују и багателишу. Прошле године, као ударна вест пласирана је информација како је на српски језик преведена „прва свеобухватна биографија Иве Андрића“ коју је написао један немачки новинар. На страну њена специфична идеолошка позиција, ова биографија ни случајно није ни прва ни потпуна, и никада не би била написана да није било наших научника и њихових књига! То што рекламирамо странце као примере изврности, чак и кад они то нису, то је понижење за све наше научнике који су посветили живот истраживању наше културне историје. Дакле, с једне стране, у неговању културе сећања имамо ентузијазам и потпуну посвећеност појединаца, а с друге одсуство националне културне политике и погрешно информисање јавности.

Р. Г. П.: „*Све шћо је Црњански желео, мојло би се сажетѝи у шћежњу за ѝревазилажењем ѝесимистѝичкој виђења човечансѝива које осећа 'нелаѝодностѝ у кулѝури'. Све шћо је ѝисао и сѝварао било је усмерено ка једном циљу, шћребало је сѝворитѝи човека шћо се у кулѝури осећа код куће, исѝуњен радосѝћу – великом еугемонијом.*“

Г. Р.: Насупрот свему оном што је речено о његовом идеолошком опредељењу, када је требало да буде оцрњен и стављен на рђав глас Црњански је, и као стваралац и као човек, носио у себи једну доминантно левичарску идеју, жељу да буде усређитељ свог народа, али и целокупног човечанства. Још од ране младости, када је у Бургтеатру у Бечу гледао Шилеровог *Дон Карлоса* и са заносом слушао слободарске тираде маркиза Позе, Црњански је, као и сви авангардисти, жудео за променом која ће се догодити у свету да би та срећа била могућа. Али, за разлику од Марксове доктрине, материјалистичке идеологије која је ту промену видела као последицу историјске нужности, када ће се кроз револуцију остварити поредак заснован на економској равноправности, Милош Црњански тражио је срећу у идеалу целине, у ком су удружени природни и културни човек, када култура постаје човеково природно стање. Као што је за старе Грке еугемонија имала и етичко и естетичко значење, тако је и авангардни човек Црњанског спајао лепо и добро, а томе се учио првенствено захваљујући уметности.

Р. Г. П.: *У ѝојлављу о Чарнојевѝћу навели сѝе речи Црњанској који каже да уметѝник увек у себи носи двосѝруко биће, у њему су у исѝо време „двојник који се креће ѝред све-шћом и онај који се од свеѝа крије“.*

Г. Р.: Мотив двојништва, као велики мотив светске литературе, значајан је за Црњансков први роман *Дневник о Чарнојевѝћу*, у мери у којој читалац може да се запита да ли је онај безимени Далматинац, жрец суматраизма, уопште постојао или је само плод грозничавих снова војника Петра Рајића који лежи болестан у краковској болници. Суматраизам можемо схватити и као врсту ескапизма, бега из стварности која је за Црњанског, Србина мобилисаног у аустроугарску војску, постајала бесмислена и неподношљива. Сам писац, иако многи његови избори и одлуке указују на то да је реч о карактеру који није склон компромисима, у животу је, као добар службеник државе до чијег је опстанка држао, морао да носи маску, тешко преживљавајући то удвајање. То се најбоље види у књизи *Код Хиѝерборејаца* која описује период његовог дипломатског службовања у Мусолинијевом Риму пред Други светски рат. Као државни чиновник

и новинар, он хода улицама Рима у којем се предосећа надолazeћа катастрофа, док се у мислима сели на далеки Север, у пределе које је видео на својим путовањима до Исланда и Јан Мајена. Иако се ради о реалним топонимима, то је опет нека врста утопијског простора, сан о срећном животу. То је та двострукост.

Р. Г. П.: *Да ли се, условно речено, може рећи да је Црњански био оичињен ѿајнама Њејоша, Дирера, а ѿособно Микеланђела?*

Г. Р.: Иако је неколико пута говорио о томе да треба правити разлику између личности писца, односно његовог живота, биографије, с једне, и дела, с друге стране, Црњанског је занимао човек у уметнику, оно лично што је остало скривено у његовом бићу. Микеланђело, као велики уметник ренесансе, увек прећутно рангиран као други, после Леонарда, био је за Црњанског стваралац барокног доживљаја, дубоке меланхолије. Његова посвећеност једном једином животном циљу – уметничком стварању, али и све оно што је започео и није стигао да заврши јер су га животне околности у томе омеле, то су кључне тачке у којима се Црњански идентификовао с Микеланђелом, кога је у старости сматрао утехом за сваког уметника.

Р. Г. П.: *Црњански је хваљен и осјораван, хваљен као ѿисац, а осјораван из идеолошких разлоја. Сада је, веровајно, грујачије?*

Г. Р.: Волела бих да кажем да јесте. Ако уметника искључујемо из националног канона због идеологије, онда је то углавном последица незнања, олако донетих судова, боље рећи пресуда, етикета које се тешко скидају. У књизи сам покушала да објасним откуда Црњанском отпор према међуратним комунистима које је он звао „салонским“. Међу њима било је и његових добрих пријатеља, који су га се због идеологије одрекли. Ту издају он је тешко подносио и мислим да се с тим није помирио до краја живота. Милана Богдановића, без обзира на то што се овај као председник Удружења писаца супротстављао његовом повратку из Лондона, оптужујући га чак да тамо ради против своје земље, помињао је увек као „мог Милана“. Када је Драгоша Калајића остарели писац упитао за пријатеље и када му је овај одговорио да их има, Црњански је рекао отприлике ово: не мислим на такве пријатеље, мислим на оне који ће вас пустити у кућу и нахранити у било које доба ноћи, не питајући вас зашто вам је потребно уточиште. Безусловног пријатеља Црњански је нашао једино у својој супрузи Види.

Р. Г. П.: *Године 1920. Црњански је ѿоворио о ѿоме да је ѿешко одвојиѿи дело од ауѿиора. Уосѿилом, он је ѿридавао велику важност ѿ биоѿрафији, још од оној есеја када је ѿисао о Оскару Вајлду, ѿа све до Дневника о Чарнојевићу (1921) или у Роману о Лондону (1971). Да ли се може закључиваѿи о личности ѿисца на основу њеѿових књижевних дела?*

Г. Р.: Може, али је потребно велико знање: о психологији, књижевности, историји, политици, филозофији, и коначно о биографији, о животу пишемом. Јован Скерлић могао је да напише књигу о Светозару Марковићу само зато што је добро знао време у којем је овај живео, што је слушао приче савременика, ишчитао, осим докумената и самих ауторских текстова и књига, и обимну преписку која је сведочила не само о идеологи, већ и о самој личности првог српског социјалисте. Можда су у праву они

који тврде да треба правити разлику између моралног лика уметника и естетског квалитета оног што је створио. У случају Милоша Црњанског, то је моје уверење, постоји склад између личности и дела. Свог јунака, а он овде јесте био мој јунак, нисам се ни у једном тренутку постидела.

Р. Г. П.: *Који гео бисте из њејовој дејиньсџива и каснијеј ограсџања моили да издвојџише као најзанимљивији: џуџовање с родиџељима у Мехаџију, ипре, чиџање, облачење; Маџичину сџиенџију коју није добио, оглазак на школовање?*

Г. Р.: Доживљај Темишвара из перспективе детета. Српска енклава и њени окамењени обичаји, мала српска црква, верски ритуали који личе на позориште, велики српски глумац Пера Добриновић који је малог Црњанског повукао за нос... *Раџ и мир* који је Милош као дечак болестан од шарлаха читао непрекидно дан и ноћ, учитељ Берић, осећај глади који је запамтио боравећи у његовом дому, док му се родитељи још нису преселили у центар Темишвара... Темишварско гробље на које је одлазио с мајком, где су били гробови његове две сестре и малог брата. Близу споменика Стевана Радичевића, Бранковог брата, на који је отац Теодор уклесало епитаф: „Таки је био!“

Р. Г. П.: *Занимљив је и њејов однос џрема мајци. Каџ је она умирала у џанчевачкој болници, а он боравио у Риму, није дошао да је види, џа ни на сахрану није дошао. У којим ликовима се из њејових књиџа може наслуџиџи њен лик, о чему сџе џисали у назначеној књиџи?*

Г. Р.: Однос Милоша Црњанског према мајци је компликован. С једне стране ту је та јака веза, љубав сина према Марини Црњански која је, као и свака мати, гинула за свог јединца, а с друге, жеља младића огромне амбиције да се помери с периферије, да се ослободи задатости, па и терета породице, љубави фамилије која је себична и не трпи слободу својих чланова. „Ја сам одувек био сам себи предак“ – написао је Црњански када је у *Коменџарима* говорио о својој породици. Осим тога, држава, национални рад, у који је убрајао и књижевно стваралаштво, јавни послови, увек су за Црњанског били нешто што долази испред породичне интиме. То не значи да он није волео своју мајку, напротив, њена смрт јако га је погодила, али околности које је у Риму проценио као неповољне, спречиле су га да на сахрану отпутује. Мајка је у његовим делима увек мученица: она која на коленима риба под, као што је и његова мати рибала под пред очевом канцеларијом у Панчеву. Мајчинство је, за Црњанског, оправдање блуда, а симбол мајчинске љубави је Мадона-породиља. Њен син, који је умро за човечанство, није могао бити плод чулног ужитка. Мајчинска љубав видљива је, каже писац, и у животињском свету: видео је код кокошке у свом дворишту у Иланда, као и у зоолошком врту у Копенхагену, у призору медведице која је своје мече љубила у њушкицу. То што је сам био бездетан било је за писца с једне стране благослов, а с друге проклетство.

Р. Г. П.: *Какав је био њејов однос џрема Скерлићу?*

Г. Р.: Иако је у „Објашњењу *Сумаџре*“ споменуо Скерлића као представника доктринарне предратне критике која је после рата изгубила смисао, Црњански је као

авангардиста много више опонирао естетичизму Богдана Поповића, идеалу „лепог“, као врховном критеријуму за процену вредности књижевног дела. Скерлић је умро пред сам рат, а Богдан Поповић био је Црњансков професор на Београдском универзитету, писао му је и препоруку за одлазак у Париз. Сећајући се књижевне атмосфере из послератног Београда, Црњански је жалио за Скерлићем, за његовом енергијом, борбеношћу, жељом за напретком читаве заједнице, у чему је уметност заузимала важно место, што је све био наговештај авангарде. Када читамо Скерлићеве похвале родољубивим песмама Шантићевим, као да читамо програм Црњанскове послератне итачке лирике, поруку оних стихова: „Властела, војводе, деспоти беху срам... // Гладан и крвав је народ мој / а славна прошлост је лаж.“

Р. Г. П.: *Да ли је Црњански у Ријеци и Бечу заиста био левичар и заговорник револуције?*

Г. Р.: Предратни Црњански, по сопственим речима, био је „типични сметењак свог столећа“, млади денди, заводник, нежни господин у оделу боје светлозелених маслина... Занимале су га жене, љубав, фудбал... Преображај се догодио у рату, и свој први роман он и почиње да пише као остарели Казанова, који је прошао кроз пожар страсти, и постао хладан попут гуштера. Перспектива рата и блиски доживљај смрти мењају га, тако да у писму Јулију Бенешифу, свом првом уреднику, каже: „Ја волим више земљу него жене.“ Поставши војником – а војници ће бити сви главни јунаци његових романа – Црњански улази у простор „мушке туге“, што је оданост колективу, спремност на жртву, али у исто време и туга младића који је тако волео живот. Црњански је увек био левичар, али није волео Маркову материјалистичку теорију, а револуције је сматрао бескорисним насиљем које никада није ништа променило. Зато је веровао у „револуцију душа“.

Р. Г. П.: *Занимљиви су и његови рани сјиси и слање песама часописима. Међу њим, у вези с њим, појасниће нам време када је Црњански случајно пронашао своје рукописе у кући у коју су он и Вида склонили свој намештај по огласку у Рим, прег Други светски рат. После његове смрти Вида је изврдила да је један огломак нестиао „заједно са новијим рукописима када су, после сахране, у њихов сјан у Толбухиновој улици навраћали познајци и непознајци поштоваоци преминулој писца“. Да ли се сада нешто више о њој зна?*

Г. Р.: Од тренутка када је продао очеву кућу у Иланци, да би могао да отпутује у Париз 1921. године, Милош Црњански није поседовао ниједну некретнину, па је чак и стан који му је по повратку у Београд додељен, у Толбухиновој улици, после смрти писца (1977) и његове супруге (1978), припао другим станарима. А могао је бити претворен у музеј! Као да је неки случај-комедијант удесио да сеобе из наслова његових романа, а које су се односиле на историјску судбину српског народа, народа „који нема своје границе“, постану и лични песников усуд, и удес. Између два рата брачни пар Црњански најдуже је у Београду живео у згради у Милоша Великог 56. Дакако, стан на овој „престижној“ адреси био је изнајмљиван. Драган Аћимовић је, посетивши Црњанског у Лондону, о чему је остало и писано сведочанство, видео да писац чува све, и да је његов мали стан био пренатрпан рукописима. Ипак, одлазећи на службу

прво у Берлин па затим у Рим 1938. године, Црњански је своје ствари, намештај и слике, а претпостављамо и неке рукописе, оставио на чување Видиној браћи. Када је особље југословенске амбасаде депортовано из Рима после бомбардовања Београда и априлског рата, Црњански су опет били принуђени да оно мало своје имовине оставе код пријатеља, јер им је речено да могу да понесу само два кофера. Верујем да је у Риму писац доста тога спалио, између осталог и преписку са својом супругом, то су оне „старе ствари из ватре“ које свако од нас има, и о којима је писао Микеланђело. Црњански је молио Аћимовића да му у Риму пронађе записник са двобоја са Сондермајером из 1926. године (данас се налази у Легату), али и фотографије које је сам снимио 1937. у Шпанији, када је извештавао из грађанског рата. После повратка у Београд, испоставило се да су неки од његових најранијих рукописа сачувани: једна страница из драме *Проклећи књаз*, коју је написао још као дечак, постоји и данас. Истина је да је пишчева удовица тврдила да су неки рукописи нестали из њиховог стана после сахране. Могуће је да их је он сам уништио, али никад не можемо бити сигурни.

Р. Г. П.: *Шта можете сажети извојшти из времена када је Црњански проводио време на фронту?*

Г. Р.: Милош Црњански мобилисан је у августу 1914. године, убрзо пошто је Аустроугарска објавила рат Србији. Замало је са својим 29. пуком послат на ратиште у Србију и само га је болест (колера или тифус) спасила. У јесен 1915. Лаудонова регимента пућена је на руски фронт у Галицију на реку Злота Липу (Златну Липу). Иако се нама чини да се радило о релативно кратком периоду, време које је млади аустријски Србин провео у директним борбама, искуство на граници живота и смрти било је за њега можда и пресудно. Тада се рађа љубав малог војника – који је за велику хабзбуршку империју био само „храна за топ“ – према шумама, златним, добрим пољским шумама. Љубав према жени, видимо то још од песме „Серената“ из 1915. године, трансформисе се у љубав према природи.

Р. Г. П.: *Ојширно и темељно писали сте о књизи Лирика Итаке, о „добродошлицу“ књизи, од Симе Пандуровића, Бранка Лазаревића итд.*

Г. Р.: Враћајући се из рата, Црњански се у новембру 1918. зауставио у Новом Саду. Тада је у Градској кући слушао Милана Кашанина како говори о младим југословенским песницима, јер нова држава само што није и званично формирана. Црњански у војничкој униформи слуша то предавање и не чује своје име, да би много година касније констатовао: „Самоћа непознатог песника је један од најдубљих доживљаја песника.“ Одлазак његов у Београд, на студије, у исто време је и путовање у центар, тамо где ће се непознати младић „из прека“ објавити као песник. После ратних година немаштине, ускраћености, неизвесности, цела та генерација нестрпљиво ишчекује тренутак када ће моћи да покаже свету шта вреди, да открије свој „песнички садржај“. Очекивања су огромна, и када се појавила *Лирика Итаке*, прва и једина збирка поезије коју је Црњански објавио (касније се радило само о антологијама), онда су негативне критике које су уследиле за њега биле више него болне и разочаравајуће. Када у *Сеобама* читам одељак у којем Вук Исакович сањари о томе како га по повратку из рата, њега

и његове војнике, у Бечу дочекују салвама одушевљења, увек помислим да је то сан Милоша Црњанског, да је он управо тако замишљао љубав коју ће му узвратити читаоци, али и критичари. Сима Пандуровић кога је Група уметника, озлојеђена због оштрих Скерлићевих речи на рачун песника „Светковине“, на састанцима у хотелу „Москва“ прозвала принцем песника, показао се чак конзервативнији од свог тада већ покојног критичара. Нова поезија била је за њега неразумљива, тако да је један стих из итачке лирике Пандуровић прогласио апсурдним јер таван не може да има очи. Црњански је придев таман писао у свом дијалекту као „таван“ („тавна ноћи“), који је онда у песми „Замореној омладини“ упоредио са „жудним небу упереним очима“. Бранко Лазаревић прозвао је младог песника због хуљења на „видовданску етику“, сумњајући, због пречанског порекла, и у његово родољубље. Занимљиво је, међутим, колико год Црњански био повређен због ове критике, да је и он сам употребио готово исте метафоре када је писао о Крлежином и Цесарчевом *Пламену*. Оно што га је, међутим, највише погодило било је то што је Лазаревићева критика објављена у *Српском књижевном гласнику*, годину и по дана по појављивању збирке, и неколико месеци пошто је овај култни предратни лист поново покренут. Црњански је то доживео као званичну пресуду највиших књижевних ауторитета, пре свега Богдана Поповића који је, поред Слободана Јовановића, најзаслужнији за послератну обнову овог часописа.

Р. Г. П.: *Какав је био однос Андрића и Црњанској када кажеше: „Желећи да буде као Андрић“, или онај гео о заједничком путовању у Фиренцу када им се придружује и Вида?*

Г. Р.: Црњански је волео Андрића, то се види и из најранијих сачуваних писама из 1919. године, одмах пошто су се упознали у Болници милосрдних сестара у Загребу, а затим и из доба заједничке сарадње у *Књижевном јују*. Када Андрић одлази у дипломатску службу у Ватикан, Црњански му на томе завиди, али то није злобна завист. Без зазора му преноси критике по којима је управо он – Андрић, најбољи млади југословенски писац. Чини се да су Андрићева уздржана природа, као и честа одсуствовања из земље, били они објективни разлози који су спречили да се између два писца успоставе дубље узајамне везе и чвршће пријатељство, ако је оно уопште могуће кад је реч о тако изразитим индивидуалностима. Такође, треба имати у виду и то да каријере два књижевника, али и државна службеника не теку упоредо и равномерно: Андрић напредује и као стваралац (рано је примљен у Академију) и у дипломатској служби, да би за време мандата Милана Стојадиновића постао министар спољних послова, а после Стојадиновићевог пада 1939. и опуномоћени посланик Краљевине Југославије у Берлину. С друге стране, Црњански је гимназијски професор и новинар, и не само да није примљен у Академију, већ је непрестано оспораван и као писац: Српска књижевна задруга одбија му рукопис путописа из Италије 1930. године. И када одлази у Берлин и Рим, тамо га не шаље Министарство спољних послова, већ Централни пресбирос. У нашим посланствима он је аташе за штампу, дакле само новинар и извештач. А када је реч о периоду после Другог светског рата, Андрића можемо назвати срећником кога талас историје увек баца на површину, док Црњански као вечити губитник животари у Лондону хладан „као на пепелу клада“, без разлога и без кривице. Као личности, мада генерацијски блиски, и упркос колегијалној преписци

коју су водили, они су далеко један од другог, али их зато везују идеје које налазимо у њиховим делима, много више него што се то на први поглед наслућује.

Р. Г. П.: *Ероџизам и сумаџизам у њејовим књијама?*

Г. Р.: Поменула сам већ да је Црњански још у *Дневнику о Чарнојевићу* имао потребу да говори о гашењу еротизма у наратору који се на самом почетку представља као остарели Казанова. У многим песмама *Лирике Иџаке* види се пренос љубави према жени на љубав према природи, чулност је присутна, али оплемењена и дееротизована. (Шандор Мараи говорио је о могућности „блудничења са природом“!) Чини се да је то знак да је млади песник желео да превреднује појам личне среће, па самим тим и сам индивидуалистички принцип. Дубоку, исконску људску потребу да се буде срећан он не пориче, напротив, радост ће, поготово после превладавања итачког nihilизма и незнања, у делима тзв. стражиловског комплекса, бити један од главних мотива који се у литерарном контексту везује за романтизам, за поезију Бранка Радичевића, ону веселу, младалачку, испуњену дионизијском осећајношћу. С друге стране, у поштовању жртве, спремности на саможртвовање, што је највиши етички избор и чин, видимо дубоку песникову опредељеност за колективистичке вредности. Између те две осећајности смештен је целокупан његов књижевни опус. Одијум према телесном, према сексуалној варијанти ероса (који може бити схваћен и шире, као животни нагон) видљив је у две чувене реченице из првог и последњег Црњансковог романа: у *Дневнику о Чарнојевићу* Маца, жена Петра Рајића, на запрепашћење свог супруга, каже: „Шта ћеш, око тога се окреће свет“, док је у Лондону руски емигрант Николај Рјепнин подједнако ужаснут пред исказом младе болничарке која равнодушно констатује: „Секс је корен свега.“ Етички идеал Црњанског оличавају његови јунаци-војници, који не живе само за себе већ и за свој национ, којима је лична срећа нешто што долази иза добробити читавог народа. То су аскетски типови, као што је и Тесла био аскета, посвећен сасвим свом задатку – да откривајући тајне науке усрећи човечанство. Зато што се предавао телесним уживањима, Наполеон за Рјепнина није само освајач и непријатељ Русије, већ је и најгори војник у историји света.

Р. Г. П.: *А Црњански као новинар, извештач, рејорџер?*

Г. Р.: Када је нападан као десничар, па чак и као симпатизер нациста и фашиста, било је то пре свега због његових новинских текстова. Пошто није могао да уђе у дипломатију, Црњански се јавним пословима бавио пре свега као новинар, прво као репортер *Полиџике*, а затим и *Времена*. Све његове репортаже из тог периода, од извештаја из Мађарске, из Баната, са Ријеке и Приморја, са Крфа, из Загреба, па чак и оне које говоре о значају ваздухопловства, имају нешто заједничко, а то је искрена оданост пишчева југословенској краљевини. Сви ови текстови могу се разумети као његов напор да се она очува. Као Србин који је рођен изван властите, националне државе, Црњански је знао да цени нову државну творевину Јужних Словена: и таква каква је била, оптерећена многим тешкоћама и разликама, за њега је била боља од оне у којој је рођен и он се свим силама трудио да покаже њену вредност за све њене народе који су у уједињењу пре свега добили снагу и моћ да се одбране од вековног ropства

и потчињености туђину. Из ове перспективе јасно је да је то био и додатни разлог његовог непријатељства према комунистима, чија је партија, иако популарна и утицајна, била забрањена због антидржавног деловања. Због тога треба разумети и његов став када као дописник *Времена* 1937. године одлази у Шпанију, на територију коју држи генерал Франко. Последњи текст који је написао после повратка, говори нам, међутим, да се његово мишљење променило. Када извештава из Берлина и Рима, принуђен је да прилагоди тон тих извештаја захтевима својих надређених, пре свега Милана Стојадиновића, који покушава да негује пријатељске односе с Хителром и Мусолинијем, желећи да спасе земљу од рата. Да су се његови лични ставови разликовали од оних званичних које је пласирао као новинар, видљиво је из извештаја које је слао премијеру и Централном пресбироу. То је био непосредан узрок његове личне трагедије, невољног боравка у Лондону у којем је провео трећину свог животног века.

Р. Г. П.: *Појасниће нам однос Црњанској с Марком Ристићем?*

Г. Р.: Марко Ристић је припадао млађој генерацији послератних авангардиста, а старији и млађи писац сусрели су се на послу уређивања авангардног гласила *Пушјеви*. И један и други желели су да уметност учествује у промени света, али је Ристић, као уосталом и цео надреалистички круг око њега, желео промену социјалном револуцијом у коју Црњански није веровао јер је презирао „владавину масе“. Ипак, не треба заборавити да је Црњанског одликовала завидна „друштвена покретљивост“, могао је да комуницира подједнако аутентично и с радницима и сељацима, као и с припадницима елите, интелектуалцима, политичарима и државницима. Такође, био је изузетно осетљив на људску патњу. Сматрао је, као присталица југословенске узајамности, да су управо ти најнижи слојеви истински чувари заједничке државе, којима је њена заштита и потребна, много више од интелектуалаца и политичара који, због моде или личне користи, раде на њеном рушењу. Ристић, с друге стране, колико год желео да буде идеолошки „напредан“, није могао да изађе из своје грађанске љуштуре и свог грађанског салона. Иако можда припадају најобразованијим српским интелектуалцима тог времена, то су била два света: Ристић је припадао београдским космополитама о којима је писала Светлана Велмар Јанковић у својим романима. Да свет, међутим, није црно-бео, у то се уверавамо увек изнова. „Терор доброг“ присутан је и данас, а у ствари се испод тога крије невољност, лењост да се дубље проникне у проблеме историјског тренутка, да се историјски догађај или историјске личности размотре објективно, у одговарајућем контексту.

Р. Г. П.: *Шта је најзанимљивије из времена њејовој боравка у Паризу и времена када је ујознао Сибу Миличића?*

Г. Р.: Сибе Миличић је још један од изгубљених пријатеља, који ће, упркос неслањањима, остати за Црњанског „мој Сибе полудели“, као у стиху из *Ламенша*, по којем је овај Хваранин, Југословен по опредељењу, остао упамћен и у српској књижевности. Сибе и Париз учили су Црњанског да се поново радује. А он је хтео да буде срећан, али није могао да буде срећан сам. Зато га је пут водио у Италију, у Тоскану, земљу вечног пролећа, где је требало да изучи љубав и радост коју ће пренети својим туробним

Словенима. И где се заправо венчао са својом женом, којој ће посветити један од најлепших путописа српске књижевности, да би, много касније, на посвети у *Ламенџу*, признао да је она била његова „једина срећа у животу“.

Р. Г. П.: *Време њроведено у Лондону је време метаморфозе од 1941. до 1957. У Роману о Лондону Црњански каже: „За мене овакав животи, као шито ја живим и као шито ја живе ови овде, за новац, за ушћегу, за осигурања, нема, ни њривлачностии ни смисла.“*

Г. Р.: Боравак пишчев у Лондону могуће је посматрати кроз више различитих фаза: прва је доба рата, од 1941. до 1945, када Црњански ради као службеник у избегличким југословенским владама. После тога, препуштен је самом себи и заборављен, све до 1956. године када се у Југославији поново штампају његови романи. То је можда и најтежи период, када је брачни пар Црњански преживео захваљујући Видиној вештини да сашије и направи нешто што се може продати. Све приче о томе да је писцу било стало до новца, и да никада није био задовољан, у исто време су и смешне и тужне, истина је само то да су он и његова супруга једва преживљавали. Његова лондонска прича много више говори о односу наше емиграције према великом писцу, односно опет о нама самима. О томе су, с много емоција и патоса, писали и Станислав Краков и Драган Аћимовић. Целом том друштву, које се много боље од њега снашло у туђини, било је много важније да ли Црњански има „непријатно зелене очи“ од оног што је написао. Гледано из те перспективе, за његову судбину више смо одговорни ми сами него сурова правила западњачког капитализма које зачуђено и огорчено посматра Николај Рјепнин у *Роману о Лондону*. Можда су Словени и Англосаксонци заиста два света. Мислим да је Црњански хтео да каже да се нешто у нашем идентитету никада не мења, да није подложно метаморфози. Чак и док је радио у подруму обућарске радње, он је и даље био песник. Песник и војник остају оно што јесу до краја живота, а то не могу бити ван своје отаџбине. Та чињеница била је одлучујућа за Црњансков повратак, а одредила је и судбину и крај јунака *Романа о Лондону*.

Р. Г. П.: *О кријичарима Црњански је зајписао: „Знајте, ја не верујем кријичарима, чак ни оним најбољим. Они нису моји ѡрави чијшаоци. И не ѡишу о мени, већ о себи. Честито сам се ѡишао иде су у мојим књијама нашли оно чеја нема. А нису ни нашли – измислили су јер им је шребало за њихове идеје.“*

Г. Р.: Рекавши ово, писац је у ствари оповргао савремену теорију по којој је свако тумачење легитимно, и која каже да не постоји ништа у самом тексту што нас сили да дођемо до јединог „исправног“ значења књижевног дела. Такође, иако се тврди да се значење не може изједначити с оним што је сам аутор хтео да каже, што је била његова намера – зато што сваки писани текст носи и онај вишак значења који интенцију превазилази – у својој књизи трудила сам се да дело Милоша Црњанског тумачим незаобилазно од контекста, времена и околности у којима је он живео и стварао, трагајући баш за оним личним садржајем који је преточен у литературу. Иако ће бити оних који ће приметити да се ради о повратку на превазиђени биографски метод, мој одговор је да се личност и дело, оригинални песнички садржај и његово отелотворење у језику, огледају једно у другом.

Р. Г. П.: *На крају, он је одбијао храну и шиме је окончан његов живот.*

Г. Р.: Од најранијег детињства поседовао је Милош Црњански високу самосвест, дајући себи увек тешке задатке и постављајући високе циљеве. То није нарцизам већ жеља људске јединке да у животу, без обзира на тежину околности, остане достојанствен. Старост, и болест која је дошла с њом, није више била онај најлепши доживљај из детињства, када су га у Чонграду „метали“ у прозор да види свет и људе што су зачуђено посматрали необичног дечака-странца. Детиња болест била је и прозор у свет, у обећање будућности и богатства живота који га је чекао. Када се тај живот примакне крају, болест је повратак у самог себе, кидају се везе и с најближима, враћамо се тамо одакле смо кренули. Круг се затвара, и зато је одбијање хране била последња свесна одлука човека за којег свет више није постојао. И последњи знак његовог пред тим светом неокрњеног достојанства.